

Ezoterik Grupların Epistemolojisi

Hasan Yücel Başdemir

Doç. Dr. | Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Özet

İnsanların sınırları belirli, rasyonel ve açık bilgi edinme süreçleri vardır. Bütün epistemolojik görüşler bu süreçleri kabul eder. Ancak ezoterik gruplar, normal olmayan, kapalı ve tuhaf bir bilgi edinme süreci ortaya koyarlar. Bu makale, bu sürecin epistemik değeri ile ilgilidir. Ezoterik epistemoloji rasyonel temellere sahip değildir. Algı, bellek, akıl, içebakış, tanıklık gibi normal bilgi kaynakları yerine rüya ve güvenli olmayan tanıklıklara dayanır.

Anahtar Terimler: epistemoloji, ezoterizm, rüya, Gülenizm.

Epistemology of Esoteric Groups

Abstract

In knowledge acquisition, people possess various kinds of rational and open processes which have limitations. Epistemological approaches accept all of these processes. However, esoteric groups put off abnormal and strange processes of knowledge acquisition. This article relates to the epistemic value of these processes. Esoteric epistemology has no rational basis. It is based on dreams and unreliable testimonies instead of the normal resources such as perception, memory, reasoning, introspection.

Key Words: epistemology, esotericism, dream, Gülenism.

Ezoterik Grup Nedir?

“Ezoterik” sözcüğü gizli, kapalı, olağan dışı gibi anlamlara gelir. Sözcüğün bu şekilde kullanımı, antik çağa kadar geri gider. İskenderiyeli Clemens (150-219), metinlerinde (*Protrepticus*, *Paedagogus* ve *Stromata*) bu sözcüğü Aristoteles’in takipçilerini sınıflamak için kullanır: Onların bir kısmı gizemlidir ve düşüncelerini mitlerin ve efsanelerin içine yerleştirirler; diğer bir kısmı ise gizemden kaçınır.¹

Sözcük ilk olarak, miladî ikinci yüzyılda Antik öğretilerin, özellikle de pi-sagorculuğun etkisi altında kalan Hıristiyan öğretisi için kullanılmaya baş-

¹ György E. Szonyi (2006), “Esotericism”, *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, editör: Wouter J. Hanegraaff, Leiden: Brill NV, s. 336.

* Bu makale hakem denetiminden geçmiştir.

landı ve zaman içinde bazı insanların, başkalarına açık olmayacak şekilde özel bilgi edinme süreçlerine sahip olduklarını ifade eden bir terim haline geldi.

Ezoterizm, genellikle dinler içindeki gizli ve derin boyutları olan grupların ibadet ve faaliyet şeklini ifade etmek için kullanılır. Bazı yazarlar ise onun anlamını dinle irtibatlandırmazlar; dinî olmayan yapılar içinde de ezoterik unsurların bulunabileceğini ifade ederler. Gizli güçler atfedilen bir liderin kurtarıcı kişiliğine yapılan dinsel olmayan vurgu da ezoterik olarak kabul edilir. Marjinal seküler ideolojilerdeki lider kültürü, bunun tipik örneklerindedir.

Ezoterizmin kavramsallaşmasını belirli tarihsel dönemlerle açıklamak mümkündür. Pisagor (M.Ö. 570-495), gizli bir dinsel topluluk olmaları nedeniyle ezoterik olarak nitelenebilecek ilk büyük tarikatın kurucusudur. Bir matematikçi olan Pisagor, matematiği gizemli öğretilerle birleştirir. Evrenin sayısal bir düzen üzerine kurulu olduğunu ve sayıları tanımının, bu gizemi çözmeye imkân sağlayacağını ileri sürer. Bu nedenle pisagorcular, kendilerine matematikçiler adını verirler; tarikata yeni girenlere ise akuzmatikler (dinleyiciler) denilir. Pisagorcular, Milattan sonra beşinci yüzyıla kadar büyük, etkili ve gizli bir dinsel ve siyasî akım olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Ezoterizmin ikinci dönemini miladî takvimin başlangıcı ile tarihlendirmek mümkündür. Bu dönemde pisagorculuğun yanında maniheizm, İskenderiye paganizmi, Pers ve Hint mistisizmleri gibi birçok ezoterik öğretinin var olduğunu biliyoruz. Milatla birlikte bu ezoterik hareketler, kurumsal dinlerle mücadelede girişmeye başlamışlardır. Bu dinlerin ilki Yahudilikti.

Milattan önce iki binlere kadar dayandırılan Yahudilik, milada kadar kendi içine kapalı, sınırlı ritüelleri olan nispeten tek düze bir topluluk diniydi. Roma İmparatorluğu döneminde ticaretin de etkisiyle dışarı açılmaya başlayan bu din, zaten kendi içindeki Kabala kültüründe var olan ezoterik unsurlara, dışarıdan gelen yenilerinin de eklenmesiyle ezoterik bir istilaya maruz kaldı. Miladın ilk yıllarında Yahudilerin büyük kısmı, kurumsal dinî yapıdan/mezheplerden koparak ezoterik grupların etkisi altına girdiler ve Yahudi olmayanlara verilen “Gentile” sıfatı, bunlar için de kullanılmaya başlandı: Gentile Yahudiler.

İskenderiyeli Philon, bu ezoterik istilayı engellemek için rasyonel ilahiyatı (teoloji) Yahudiliğe uyguladı ve standardize edilmiş bir Yahudi inancı ve teolojisi ortaya koydu. Ruh-beden ayırımına dayalı bu teolojinin amacı, ezoterizmin kişisel ve keyfî inanç yorumlarını belirli bir yöntemle otantik kutsal

metne bağlamak ve bu şekilde geleneksel Yahudi inancını sınırları belirli öğretilerle pekiştirerek dış etkilerden korumaktı.²

Philon'un yöntemi, daha çok Hıristiyanların işine yarayacaktı, çünkü bu yüzyılın ezoterik dünyası, en çok da kurumsal bir yapısı olmayan Hıristiyan inancı için büyük bir senkretizasyon tehdidi oluşturuyordu. Tertullianus, Justin Martyr, Irenaeus, Sabellius, Arius, Athenasius, Clemens, Origenes, Augustine gibi yüzlerce ilk dönem Kilise Babası ve din adamı Hıristiyanlığı ezoterik etkilerden korumak için büyük mücadeleler verdiler; bir kısmı Antik teolojiye, bir kısmı da kutsal metinlere dayanarak. Ancak pisagorculuk ve İskenderiye paganizmi o kadar güçlüydü ki Hıristiyanlık bunlara direnmekte zorlandı ve nihayetinde Hıristiyanlık, ezoterik pagan inançlarının bir koalisyonu haline gelecek şekilde birinci ve ikinci yüzyılın neredeyse tüm ezoterik inançlarını kendi içine aldı.

Bu mücadele, exoterik ve ezoterik ifadeleriyle ya da pistis ve gnosis ifadeleriyle sembolleşmişti. Exoterik dış, ezoterik iç anlamına geliyordu. Pistis inanç, gnosis bilgi anlamına geliyordu. Dinî teolojilerin inancı, rasyonel tasdik dayandırmasına karşı ezoteriklerin bilgisi, mest olma (ecstasy) ve coşkuya (enthusiasm) dayanıyordu. Hıristiyanlık, bu gnostik yapıdan ve ezoterik unsurlardan arınma mücadelesini bin yıldan daha fazla bir süre devam ettirdi, ta ki Thomas Aquinas'ın (1225-1274) ölümüne kadar.

Daha sınırlı olsa bile aynı süreç, tehditkâr bir şekilde İslam tarihinde de yaşandı. Miladî dokuzuncu yüzyıldan itibaren İslam, ezoteriklerin yöneldiği din haline gelmeye başladı. Önce Mutezile, sonra Eşarî kelamcıları; daha sonra Kindî'nin geleneğini sürdüren başta Farabi (872-950) ve İbn Sina (980-1037) olmak üzere Müslüman filozoflar, İslam itikadını ezoterik unsurlara karşı korumak için büyük çaba sarf ettiler. Ancak onbirinci yüzyılın sonlarına doğru Müslüman dünyaya en büyük tahribatı veren en güçlü ezoterik saldırı, Hasan Sabbah (1050-1124) ve taraftarlarından geldi.

Müslüman dünyaya doğudan Moğol istilalarının, batıdan Haçlı seferlerinin en yoğun olduğu bir dönemde Gazali'nin Talimiyye adını verdiği bu Şîf-İsmailî grup, iki büyük imparatorluğu (Abbasiler ve Büyük Selçuklular) bu saldırılara karşı direnemez hale getirdi. Talimiyye, Hint ve Pers gnostizminin unsurlarını İslam inancına sokmaya çalışan, iki imparatorluğun saraylarına sızmış, gizli bir dinî ve siyasî örgüttü. Gazali (1058-1111), Nizamülmülk'ün desteği ile kelamcıların ve filozofların mücadelelerini daha keskin bir şekilde

2 Wouter J. Hanegraaff (2012), *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*, Cambridge: Cambridge University Press, ss. 46-51.

sürdü, ama bu, on ikinci yüzyıl ezoterizminin, Müslüman dünyaya verdiği siyasî zararı ortadan kaldırmadı.

Ezoterizmin ikinci aşamasını, kurumsal dinlerin korunma stratejilerini esas alan Gazali ve Thomas Aquinas'la bitirmek mümkündür. Ancak on üç ve on dördüncü yüzyıldan itibaren Avrupa'da Rönesans'la birlikte yeni bir ezoterik eğilim ortaya çıktı. Daha sonra Antoine Faivre'nin Batı ezoterizmi³ adını vereceği bu akım, Tanrı'nın mesajı ve gizemli doğa kombinasyonu ile Hıristiyanlığı seküler bir ezoterizme doğru yöneltmeye başladı. Maister Eckhart (1260-1328), Francesco Petrarca (1304-1374), Pico della Mirandola (1463-1494), Paracelsus (1493-1541), Faustos Socinus (1539-1604) ve daha birçok Rönesans düşünürü bilimsel olanı mistik olanla birleştiren bir din ve dünya görüşü ortaya çıkardı.⁴

Günümüz dünyasında ezoterizm, milenyum veya yeniçağ tarikatları adıyla anılırlar. 1990'ların sonlarında özellikle Birleşik Devletler'deki kendi kiliselerinde toplu intihar saldırılarıyla adlarını duyuran bu tarikatlar, ülke siyasetleri üzerindeki etkileri nedeniyle fundamentalizm başlığı altında siyasî ideolojiler arasında anılagelmiş ve ders kitaplarında bölüm haline gelmiştir.⁵

Ezoterizmi, ona benzeyen diğer şeylerden ayırmak kolay değildir. Bunların başında mistisizm gelir; doğaüstüçülük, gnostizm, paganizm, büyü ve astroloji de ezoterizmle benzerlikler taşır. Çoğu zaman bunların birbiriyle ilişkileri olduğu düşünülür. Genel olarak bakıldığında aralarında benzerlikler görülse de her birinin ifade ettiği anlam farklıdır. Ancak ezoterizm, bu anlamların tamamını, hatta onların karşıtı olan düşünceleri de içine almaya çalışan daha karmaşık ve eklektik bir tutum ve zihniyeti ifade eder.

Mistisizm, akılcılığın karşısında yer alır. Paganizm dinin karşısında yer alır. Büyü bilimin karşısında yer alır. Astroloji ise astronominin karşısında yer alır. Mistisizm, aklın analitik ve sözel şekilde çalışmasına karşı içinde bulunduğumuz çevrenin kişisel ve bütüncül deneyimini esas alır. Evrenin gerçekliği, görünen yüzüne bakarak anlaşılmaz, aksine onu anlamak için görünmeyen yüzünü keşfetmek gerekir. Gerçeklik gizlidir ve kişilerin geliştirdikleri bir yetenekle keşfedilebilir. Bu herkesin sahip olduğu bir yetenek değildir. Ayrıca evren parçalara ayrılarak anlaşılabilir, sadece bütüncül olarak anlaşılabilir. Sözler ve kavramlar bu bütünlüğü hatalı şekilde belirli yönleriyle tasvir edebilir. Oysa onu sözlerle değil, kişisel deneyimle anlayabiliriz.

3 Antoine Faivre (1994), *Access to Western Esotericism*, New York: State University of New York.

4 Wouter 2012, s. 52. Wouter J. Hanegraaff (1996), *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, Leiden, New York: Brill, s. 322.

5 Andrew Heywood (2016), *Siyasi İdeolojiler*, Ankara: Adres Yayınları.

Akılcılık, evreni kavramlarla anlamaya çalışırken mistisizm, bunu reddeder ve kendisini akılcılığın yerine koyar.

Bu özellikler, ezoterizmde de vardır ancak o, aynı zamanda akılcılığa da dayandığını iddia ederek karşıt tutum ve yönetmeleri kendi içinde barındırma özelliğine sahiptir. Pisagorcuların ileri matematik bilgisi ile gizemciliği yan yana getirmiş olmaları bunun tipik örneğidir.

Büyü konusunda da aynı şey geçerlidir. Büyü, kendini bilimin yerine koyar. Bilim nedenleri göstermeye ve olaylara herkesin anlayacağı şekilde açıklamalar getirmeye çalışırken büyü, ya nedenleri açıklamaktan kaçınır ya da bilimin herkese açık olan nedenleri yerine erişilebilir olmayan açıklamalara dayanır. Oysa ezoterizm, bilime büyüsel unsurlar katarak birbirine zıt bu yapıları bir araya getirir. Bu da onüçüncü yüzyıldan itibaren gelişen Batı ezoterizminin tipik özelliğidir.

Bu makale açısından bu ayrımları uzun uzadıya ortaya koymaya gerek yoktur. Akıl, bilim ve din iddialarını mantıksal kurallara, realiteye ve makul açıklamalara dayandırma çabasından ortaya çıkar. Bunda ne kadar başarılı oldukları veya gizemli unsurların onların içindeki varlığının sorgulaması da yine akılcılığın sınırları içinde yürütülür. Oysa mistisizm, büyü ve paganizm mantığının kurallarıyla uyuşma endişesi taşımaz; realiteyi varlığın görünmeyen yüzünde ararken bu dünyayı yadırgama eğiliminde olur.

Bu karşıtlıklar arasındaki farklar belirgin ve açıktır. Mistisizm, akılcılık iddiasında bulunmaz. Büyü bilimin yaptıklarını küçümser ve onu anlamsız görür. Bunların tersi de doğrudur. Ezoterizm ise çok daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Öncelikle o bir şeyin karşıtı değildir, çünkü bütün karşıtlıkları içine alma özelliğine sahiptir. Ezoterizmde akıl ve mistisizm biraraya gelir; büyü ve bilim aynı yerdedir. Ezoterizm, bunların her birini biraraya toplayan daha karmaşık bir sistemdir; mistisizmin kişisel dinsel deneyimine hırs, zevk ve coşkuyu katarak onu aşar. Paganizmin tabu ve totemini kurumsal dinle birleştirir. Büyüsel olanı bilimle süsler. Harflerin ve sayıların gizemli anlamlarını kâinata hükmetme idealiyle birleştirerek astrolojiyi aşar. Velhasıl karşıt olan her şeyi kendi içine alan sentetik bir gizemli ideoloji oluşturur.

Ezoterizmin Özellikleri

Bu makalenin ilgilendiği konu, daha ziyade ezoteriklerin bilginin sınırı ve kaynağı ile ilgili yaklaşımlarıdır. Onlar, normal olmayan, kapalı ve tuhaf bir bilgi edinme süreci ortaya koyarlar. Bu makale bu sürecin epistemik değeri ile ilgilidir. Ancak bu amacın ortaya çıkması için ezoterizmin bazı temel özel-

liklerine yer vermek anlamlı olacaktır.

Ezoterizmin en önemli özelliklerinden biri, bağımsız özgün bir hareket olarak ortaya çıkmamasıdır; onlar özellikle dinî inançlar veya güçlü toplumsal hareketler içinde kendilerini konumlandırırlar. Bu şekilde itibar devşirirler. Özellikle dinlerin rasyonel teolojilerden meşruiyet elde etmeye çalışırlar. Dinlerde doğa-üstü unsurlar vardır. Teoloji/ilahiyat, onları rasyonelleştirme ve sınırlandırma işlevi görür. Ezoterik inanç grupları, kendi özel bilgi edinme süreçlerini bunlara benzeterek meşruiyetlerini saygı duyulan yapılara dayandırmaya çalışırlar. Örneğin, peygamberler yaratıcıyla konuşur. Bu, dini düşüncede özel ve sınırlı bir deneyim olarak kabul edilirken dinin içindeki ezoterik gruplar, peygamberin özelliklerini karizmatik liderlerine de atfederler. Dinin kurucusunun bütün otoritesi, bu lidere transfer edilir. Grup önderi, kararlarının kendisine ait olmadığını ve rüyasında peygamberden veya Tanrı'dan bir emir aldığını söyler. Bu durumun inandırıcılığı, kurumsal bir dinin içinde konumlanmakla kolaylaşır.

Dinî inanca eklenen ezoterik gruplar, peygamberlerin rolünü grup liderine atfederler. Bu şekilde özel bilgi edinme araçlarına sahip, karizmatik bir lider kültü yaratılır. Lidere atfedilen bu kutsallığın, farklı şekillerde gerekçelendirildiği görülür. Grup lideri, rüyasında peygamberi veya Allah'ı görür. Bu rüyalarda kesin dinsel emirler olduğu düşünülür. Diğer bir gerekçelendirme de peygamberin ya da Tanrı'nın grup liderinin bedeninde yeniden ete ve kemiğe büründüğü iddiasıdır. Batı ezoterizminde buna enkarnasyon (incarnation) denirken doğu ezoterizminde "hulûl" adı verilir. İsmailiyye'de Tanrı'nın Ali'ye, Ali'nin de 7 imama hulûl ettiğine inanılır. İsa'nın Tanrılığı meselesi de Pisagorik enkarnasyonun Hıristiyanlık üzerindeki etkisinin tipik göstergesidir.

Liderden başlayarak grubun diğer üyeleri arasında hiyerarşik bir ilişki vardır. Örneğin Pisagorcular, üstte bulunanlara matematikçiler adını verirken alttakilere öğrenciler adını verirlerdi. Grubun sırlarına vakıf olma, güvenilir olma gibi ölçütlerle örgütteki bazı kişiler, liderlerine daha yakındır ve daha fazla söz hakkına sahiptir. Çünkü ezoterik gruplar, asıl amaçlarını toplumdan ve otoritelerden saklarlar. Güvendikleri fedailerini, gizli ve kritik devlet görevlerine getirirler. Sabbahiler, hem Abbasi hem de Selçuklu saraylarındaki en kritik görevlere kendi adamlarını yerleştirmeyi başarmışlardı. Bunlar, sır olarak saklanması gerektiği gibi diğer insanların dinsel bilgilere yönelik tepkilerini bertaraf etmek için gizlilik esastır.

Gizlilik ve olduğundan farklı görünme (takiyye), bu grupların toplumdan izole olmasını gerektirir. Grup üyelerinin birbirleriyle ilişkileri daha samimi

ve güven esasına dayanır. Hatta bu güven aile fertlerine olandan daha yüksektir. Gruba sadakat, aileye sadakatten önce gelir. Bu sadakatin ve gizliliği korumanın altında üstün bir amaç için kendini feda etme anlayışı vardır. Bu üstün amacın kabulü de bir kötülüğün yok edilmesi motivasyonuna dayandırılır. Bu nedenle ezoterik gruplar, dünyayı ve insanları iyi-kötü veya hak-batıl düalizmi ile değerlendirirler. Ya iyi ya da kötüsünüzdür. Dikkat çekici olan bu düalizm değildir, aksine bu iyilik ya da kötülüğün, grubun ölçütlerine göre belirlenmesidir. Destek verenler iyi, vermeyenler kötüdür.

Bu gruplar, kendilerini çok önemli görürler ve bütün tarihin kendi etraflarında döndüğüne inanırlar. Diğer bütün insanlar, onlara göre ya kötü ya da cahildir. Kurtuluş, öğretinin kabul edilmesiyle, hiyerarşiye bağlı kalmakla ve tam itaatle mümkündür. Bu itaat, motivasyonunu bu kötü dünyayı değiştirmeye inancından alır. Bütün ezoterik gruplarda dünyanın belli bir zaman diliminde iyi olduğu, gelecekte iyi olacağı veya "iyi" insanlar tarafından yönetileceği inancı vardır. Bu nedenle dönemlere ayrılmış bir tarih anlayışı savunulur, hatta bu dönemler, dünyanın başlangıcından önceki ve kıyametten sonraki dönemleri de içine alır. Ezoterik tarih anlayışı, tarihe yön veren gizemli tarihsel olaylarla dönemlere ayrılır. Deccal, büyük savaş (armagedon, melhame-i kubra), Mesih ve Mehdi gibi karakter ve olaylar, bu dönemlerin geçiş aşamaları olarak verilir. Sürekli önceden tarihler verilir, ancak bu tarihlerde söylenen şeyler gerçekleşmediğinde Tanrı'nın vaadini ertelediği ve ondan vazgeçildiği ileri sürülür ki buna da beda anlayışı denilmektedir. 17-25 Aralık 2013 tarihinde yolsuzluğu perde yaparak yargı yoluyla seçilmiş meşru hükümeti etkisiz hale getirmek için girişilen darbeden sonra Gülenist örgüt, mensuplarına sürekli olarak umut vermek için bedayı kullanmıştır. Yani örgütün başarısının arkasında ilahî bir güç vardır ve gücün yenilme ihtimali yoktur. Bugün eğer başarısız olmuşsak çok yakın gelecekte ilahî vadin bir sonucu olarak başarılı olacağız. Şu anki durum başarısızlık değil başarıya giden yoldaki bir aşamadır. Allah vaadini ertelemiştir. Beda, umudu diri tutmak için ezoterik grupların tamamında yer almaktadır.

Ezoterik grupların bilgi süreçleri ile ilgili bakışlarında da belirgin şekilde sıra dışı ve gizemli unsurlara yer verilir. Ancak bu unsurları çözümlenmeden önce epistemoloji disiplininde bilgi edinme süreçlerine nasıl bakıldığı konusuna değineceğim.

Epistemoloji Nedir?

Felsefî düşüncede üç önemli araştırma alanı vardır: Varlık, bilgi ve değer. Epistemoloji, bilginin elde edilme süreçlerini ele alan felsefî disiplindir.

Onu en iyi tanımlamanın yolu, bilgi hakkındaki bilgidir. Bilgilerimizi nasıl elde ederiz? Doğruluk nedir, nasıl elde edilir? Ezoterik gruplar, epistemolojide ortaya koyulan süreçlerin dışında bilgi edinme mekanizmalarını kullanırlar. Ancak bu mekanizmanın güvenilir olup olmadığı konusunu tartışmazlar. Onların güvensiz olduğu, rasyonel temellere değil duygusal motivasyonlara sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle ezoterik epistemolojinin yetersizliğini göstermek için klasik epistemolojinin genel işleyişi konusunu kısaca tasvir etmekle başlayabiliriz. Buna başlamadan önce bu iki yaklaşım arasındaki farklılığın sınır ve kaynak sorununa dayandığını söylemek gerekir.

İnsan bilgisinin sınırları ve kaynağı sorunu, bilgi kuramının temel tartışmalarını oluşturur. Neleri bilebiliriz? Nasıl bilebiliriz? Sınır ve kaynak sorunu bu iki soru etrafında döner.

Sınır Sorunu

Kolayca bilebileceğimiz şeyler olduğu gibi asla bilmemiz mümkün olmayan şeyler vardır. Bazı şeyleri bilmese de, bilinmesi zor olsa da öğrenmemiz imkânsız değildir. Bilgi, bilinenler ve bilinmeyenler arasında imkân ve zorluk seviyesine göre sıralanmış geniş bir alanın sorunudur.

Şu anda gündüz olduğunu kolaylıkla biliyorum. Bugün Halep'teki hava saldırılarında kaç masum insanın öldüğünü bu kadar kolay bilemiyorum, ama bilmek istersem, bu imkânsız değildir. Tam sayıya ulaşamayabilirim ama yaklaşık bir rakam, ölenlerin sayısı hakkında bilgim olduğunu söylemem için yeterli olabilir. Yine de tam sayıyı söyleyebilmek imkânsız değildir. Fakat evrendeki galaksiler hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlı. Dünya gibi canlıların yaşadığı başka bir evrenin olup olmadığını bilmiyoruz. Şu anda bunu bilmemiz, imkânsız görünüyor, ama bunun hiçbir zaman bilenemeyeceğini de söyleyemeyiz.

Sınır sorununun bu kısımlarıyla ilgili anlaşmazlıklar gerçek olmaktan ziyade sözseldir; yani sözel anlaşmazlıklar, gerçek sorunların önüne geçer. Çünkü bu türden bilgilerin sınırı, insanın duyuşsal ve zihinsel erişimine açık olup olmamalarına göre belirlenir. Bilimsel gelişmeler, güvenli duyuşsal mesafeler (mikroskop ve teleskoplar gibi mercekli aletlerle casus kulaklıklar da dâhil), güvenli akıl yürütme süreçleri, mantık kurallarına uygunluk ve geçmişe ait tutulmuş güvenli kayıtlar vs. bilginin sınırlarını belirler.

Bilginin sınırları ile ilgili asıl anlaşmazlıklar, duyuşsal olanı, yani bu dünyayı aşanlarla ilgilidir. Bu evrenin görünmeyen bir yüzü var mıdır? Zihinsel ve duyuşsal dünyamızı dışa dönük algularımızla bilemesek bile içebakış (int-

rospection) ve muhakeme (reflection) vs. gibi içe dönük algılarımız yoluyla bilebiliriz. Ancak bu dünyayı içinde barındıran veya buranın devamı olan bir metafizik dünyanın bilgisi konusunda bu kadar emin konuşamayız. Çünkü bu dünyaya ait bilgilerimizi oluştururken kullandığımız araçlar, metafizik dünya ile ilgili bilgiler edinmek için yetersiz kalmaktadır.

Bizim (Kartezyen şüpheciliğin iddiaları bir tarafa bırakılırsa) sağduyuya (genel algıya) bağlı olarak bu evrenin varlığından ve algıladığımız şeylerin genel olarak algıladığımız gibi olduğundan şüphemiz yoktur. Çünkü içinde yaşadığımız bu evren, bizim bilişsel süreçlerimize açıktır. Ancak öte-dünya için aynı şeyi söylemek bu kadar kolay değildir. Öte-dünyada yaşamadığımız için oraya ait deneyimlere sahip değiliz. Bu nedenle öte-dünyanın bizim bilişsel süreçlerimize ne kadar açık olduğu konusunda uzlaşmamız mümkün değildir. Bazıları bunun bize tamamen açık olduğunu, bazıları kısmen açık olduğunu, bazıları da açık olmadığını söyler.

Bilgi sınırlarımızın metafizik alana kadar geliştiğini ileri sürenleri iki grupta ele almak mümkündür. **Birinci gruptakiler**, doğruluğu apaçık olan bazı tümel yargılardan dedüksiyon yöntemi ile öte-dünyaya dair yargılar elde edebileceğimizi ileri sürerler. Örneğin, “var olan her şey bir nedene dayanır”, “bir şeyin varlığının nedeni kendisi olamaz”, “nedenler sonsuz şekilde geri gidemez” gibi tümel yargılar, “bu evrenin de bir nedeni vardır”, “bu evren kendi dışında bir nedene dayanır” türünden mantıksal sonuçlar doğurur.⁶ Bunun yanında aksiyomlar, saçmaya indirgeme,⁷ yeter-sebebe ilkesi⁸ gibi metafiziğin imkânını rasyonel süreçlere ve mantık kurallarına dayanarak ortaya koymaya çalışanların olağan, objektif, tutarlı, kapsamlı ve erişilebilir **ölçütlere dayanma** endişesi vardır.

İkinci gruptakiler ise mantıksal ve rasyonel ölçüt peşinde değillerdir. Burada akıl yürütme süreçlerine herkesin erişimi yoktur. Belirli bir grup insan, kendine özgü yöntemlerle öte-dünyaya dair bilgiler sunar. Duygusal ve dinsel deneyim, mistifikasyon, ilham, sezgi gibi rasyonel sebep zinciri dışındaki yollarla metafizik bilgilere erişildiği ileri sürülür.

İlkinde akılcı (ilmî, burhanî, demonstrative) gelenek, ikincisine ise mistik veya irfanî gelenek adı verilir. Akılcı gelenek, rasyonel ölçütlere dayanmaya çalışır. Bu ölçütler, üç tür soruya cevap verecek şekilde kurgulanır: (1) Bir öte-

6 Aristoteles, metafizik bilginin doğruluğundan şüphe edemeyeceğimiz tümel yargılara dayandırmak ister. Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, çeviren: Ahmet Arslan, Ankara: Sosyal Yayınlar.

7 Kindi, zamanın bir başlangıcı olduğunu ispatlamak için bu yöntemi kullanır. Bkz. Kindi (2014), “Sonluluğa Dair Aksiyomların İzahı”, *Felsefe Metinleri*, editör: Mahmut Kaya, s. 17.

8 Leibniz metafiziğin imkânını bu ilkeye dayandırır. Bkz. Leibniz, *Monadoloji*.

dünyanın (metafizik) varlığı ispatlanabilir mi? (2) Öte-dünyada olan biteni bilebilir miyiz? (3) Öte-dünya ile ilgili bilgi elde etmek için hangi araçlar güvenlidir? Mistik gelenek ise kişisel deneyimlere dayanır. Bu deneyimler, rasyonel sebep zinciri ile açıklanmak yerine sadece tecrübe edilmiş olmaları nedeniyle bilgi kaynağı olarak görülür.

Bu türden deneyimlerle kastedilenin ne olduğunu anlamının en kolay yolu, rüyalaradır. Mistik gelenekte rüyalar, bilgi kaynağı olarak kabul edilir. Rüyanın bir bilgi kaynağı olup olamayacağı felsefî bir sorun olmakla birlikte mistik geleneğin daha belirgin özelliği, rüyayı rasyonel açıklama süreçlerinin önüne koymuş olmasıdır. Bu açıdan mistik gelenek, akılla olan ilişkisine bağlı olarak kabul edilebilir olandan aşırı olana kadar birçok versiyona sahiptir. En aşırı şekilleri, gnostizm ve ezoterizm olarak isimlendirilir.⁹ İslam düşüncesinde bu aşırı yaklaşımlara batınlık adı verilir.

Bilginin sınırı sorununun, burada anlatılandan daha karmaşık boyutları vardır. Sınır meselesi sadece fizikten metafiziğe geçişle ilgili değildir, aynı zamanda bir bilgiyi nasıl elde ettiğinizle de ilgilidir. Güvenli araçlarla elde edilmemiş fiziksel bilgilerin, doğruluk bakımında metafizik bilgilerden daha sağlam olduğunu iddia etmek anlamsızdır. Bu durum, bizi epistemolojinin ikinci bir önemli sorun alanına götürür: Hangi kaynaklarla elde ettiğimiz bilgiler doğru olabilir?

Bilginin Kaynağı

Geleneksel epistemolojide bilginin kaynaklarıyla ilgili sıralama algı, akıl, tanıklık, bellek, içebakış ve muhakeme şeklindedir.¹⁰ Sezgi, tanışıklıkla belleğin birlikte çalışması sonucu meydana gelen durumun adıdır. Epistemologların, bu araçların bilgi üzerindeki etkisi ve güvenilirlik dereceleri konusunda uzlaştıkları söylenemez, ancak bunların bilgilerimizin kaynakları olduğu konusunda geniş mutabakat vardır. Farklılıklar daha ziyade ayrıntıda ve bunların bilginin oluşumu üzerindeki etkilerindedir.

İnsanoğlu dünyaya geldiği andan itibaren çevresiyle zihinsel ilişkiye girer. Bu ilişkinin her anında sayısız deneyime sahip olur. Duyu algıları dışarı açıktır ve her an yeni veriler toplar. Akıl sürekli onların mahiyetini sorgular. Kitaplar okuyarak ve başkalarının anlattıklarını dinleyerek başkalarının sahip olduğu bilgi deneyimlere tanık oluruz. Her birini bellekte gelecekte, belirsiz

9 Szonyi 2006, s. 336-7.

10 Robert Audi (2002), "The Sources of Knowledge", *The Oxford Handbook of Epistemology*, edit.: Paul Moser, Oxford: Oxford Handbook of Epistemology, s. 72.

bir zaman dilimi içinde kullanmak için saklarız ve bellek sürekli olarak depoladığı verileri hatırlama yoluyla ve uyarıcılar sayesinde bize tekrar sunar. Kendimize ait iç deneyimlerimiz ve algılamalarımız da vardır. Karın ağrımızı algılarız, duygularımızın ne yönde olduğunu da algılarız. Dışa dönük algılarımız olduğu gibi içimize bakan algılarımız da vardır. Buna içebakış deriz. Bazen düşüncelerimizi gözden geçiririz, zihnimizi muhakemeye tâbi tutarız.

Tüm bu süreçler bizde, yaşadığımız hayata ve dünyaya dair üst üste yığılmış ve bellekte saklanan yargı, sorgulamalar oluşturur. Bunlar, doğrudan bilgi değildir ama bilgilerimizin ilk kaynaklarıdır ve bellekte şüphe, zan, inanç gibi basit tasdikler şeklinde bulunabilir. Bunlar, bilgilerimizin verileridir ama bilgi değildirler. Bu verileri bizim gerçeklikle karşı karşıya gelerek verdiğimiz düşünülür. İçebakışta ve muhakemede de durumun bu şekilde olduğu düşünülür ancak bunlara zihinsel gerçeklik denilir.

Bu ilk yargılarımız, bilgi değildir, çünkü biz biliyoruz ki her inandığımız veya tasdik ettiğimiz şey doğru değildir. Tasdiklerimizin doğru olduğunun peşine düşmeye başladığımızda, inançlarımızı gerçekliğe bağlamayı başardığımızda bunu başarma seviyemize göre kesinlik kazanan bilgilere ulaşmış oluyoruz. Oturduğum yerde dışarıda yağmur yağdığını andıran sesler duyuyorum. Bu sesler, beni bir yargı ile yüz yüze getirmiş ve sonuçta dışarıda yağmur yağdığına dair bende bir yargı oluşturur. Dışarıda yağmur yağıyor yargısının, bilgiye dönüşmesi için dışarıdaki yağmurla ilişkilendirilmesi gerekir. Bu ilişkiyi başka bir algı kurar. Yağmur tanelerini görmemle ve onlara dokunmamla inancım ve gerçek arasında bir ilişki kurmuş olurum.

Basitleştirilmiş olan bu hikâyenin çok daha karmaşık olduğunu anlamak zor olmasa gerekir. Çünkü bu örnekte algıları olgularla ve gerçeklikle ilişkilendirmek çok zor değildir, ama bunda bile bizi yanıltması mümkün olan çok fazla etken vardır. Zihin bu türden basit bir bilgide bile kendisini yanıltacak etkenleri elemeye çalışır. Diğer taraftan geçmişe ait yargılarımızın hiçbirini gerçekliğe bu şekilde bağlayamayız. Roma veya Osmanlı diye imparatorlukların olduğuna dair duyularımızı, gerçekliğe başka şekilde bağlamamız gerekiyor. Elimizde güvenilir tanıklıklardan başka hiçbir şey yoktur. Dünyanın yuvarlak olduğu şeklindeki bilgiye erişme süreçlerimiz de bundan çok farklı değildir. Buralarda yargıları olgularla ilişkilendirmek, yağmur örneğindeki kadar kolay değildir. Ama biz yine Osmanlı'yı, Roma'yı ve dünyanın yuvarlak olduğunu biliriz. Çünkü onları bilmek için p olgusu ile p yargısı arasında nedensel ilişki kurmamızı sağlayan araçlara sahibiz. Roma ile ilgili kaynaklar güvenli tutulmuş ve birçok kaynaktan gelmiştir. Kalıntılar da anlatılarla uyuşuyor, vs.

Ezoterik gruplar, bu bilgi edinme süreçlerini kullandıklarını iddia ederler ancak p olgusu ile p yargısı arasında kurdukları ilişki, sıradan ve anlaşılabilir değildir. Çoğu zaman nedensellik ilişkisini yok sayarlar. Grup liderinin deneyimleri (tanışıklıkları) güvenilir bulunur ve onun tanıklığı ile gelen her bilgi doğru kabul edilir. Yine liderin ve hiyerarşidekilerin rüyaları, en önemli bilgi kaynaklarıdır.

Diğer taraftan ezoterik gruplar, içinde yer aldıkları toplumun veya dinî cemaatin doğru ve güvenli saydığı sağduyusal araçlara sembolik yorumlar ve metaforik anlamlar katarak ezoterik bilgiler üretirler. Bu bilgiler, genellikle de grubun tasarladığı dünya görüşüne göre dizayn edilmiş oluyor. Aslında sınır ve ölçütleri belli olmadığı için kabul edilmesi zor olan bu yorum ve bilgilerin kabul görmesinin altında epistemik olmayan bazı unsurlar vardır.

- 1- Karizmatik kişilikten gelen bilgi: Tek kişinin tanıklığı ile önemli bir bilgi verilmesi
- 2- Grup içinde sürekli tekrarlama: Bir bilginin, yakın zaman dilimleri içinde bütün grup üyelerine farklı yollarla defalarca anlatılması
- 3- Özel terminoloji oluşturma: Bu anlatılanların kolayca kabul edilmesini mümkün kılacak şekilde önceden kabul ettirilmiş olan bir terminolojiye eklenerek anlaşılması

Bu özelliklerin benzerleri dinî bilgide de vardır. Ezoterik gruplar bu benzerlikten yararlanırlar. Oysa dinî inançların yapmaya çalıştığı şey, aynı değildir; dinin temeline kişisel deneyimlere bağlı olmayan rasyonel ölçütler koymaya çalışırlar. Kişisel deneyimi vahiyle sınırlandırarak ölçütlerin keyfiliğini ortadan kaldırmayı garanti altına almaya çalışırlar. Örneğin İbn Rüşd akıl ve vahyin aynı hakikatleri söylediğini ve bunlar arasında bir çelişme olamayacağını; şayet bir çelişki bulunuyorsa bunun bizim kutsal mesajı yeterince anlamadığımızdan kaynaklandığını savunur. Hıristiyan ve Müslüman kelamcılarının yapmaya çalıştığı şey bundan farklı değildir. Yakın zamanlarda bu tür yaklaşımların en önemli temsilcileri Alvin Plantinga (1932-), William P. Alston (1921-2009), Nicholas Wolterstorff (1932-) ve Kelly James Clark gibi düşünürlerdir. Onlar reforme edilmiş epistemoloji dedikleri bir anlayışla dinî inançtan gelen bilgileri genel epistemoloji geleneği içinde meşru ve makul bir yere yerleştirmeye çalışırlar.¹¹ Bu çabanın sorunları olabilir, ancak inancı rasyonel sürelere bağlama ve genel epistemoloji içinde dinî bilgiyi keyfî ölçütlerden koruma çabası nedeniyle dinî epistemoloji, ezoterik epistemolojiden tamamen ayrılır.

11 D. Z. Phillips (1988), *Faith after Foundationalism*, London: New York: Routledge, s. 24.

Ezoterik gruplar, normal epistemik süreçlere dâhil olmazlar, bu grupların kendilerine ait özel bir bilgi edinme süreçleri vardır. Bu süreçler, dinlerden çok farklıdır. Çünkü onlar, mistik ve gizemli yolları sıradanlaştırarak kabul edilmesi imkânsız şeyleri, meşru gösterirler. Dinlerin aksine ezoterik gruplar, vahyin yerine yeni bir kutsal var etmeye çalışırlar ya da kendi kutsallarını, vahyin otoritesinden yararlanmak için ona bağlama yollarını denerler. Bunu da yine kurumsal dinlerin epistemik yöntemlerinde yer almayan usullerle yapmaya çalışırlar. Ölen kişilerle konuşmak, liderin ve grup üyelerinin sürekli öte dünyadan bilgiler taşıması dinsel epistemolojilerin hoş gördüğü bir yöntem değildir.

Gülenizmin Ezoterik Epistemolojisi

Ezoterik grupların ortaya çıkış nedenleri çok çeşitli olabilir. Siyasî baskıların bunda önemli bir payı olabileceği gibi ihtiraslı bir kişinin yıllar süren ısrarlı çalışmaları, kendi başına ikna edicilik ortaya çıkarabilir. Bunun etkisinde kalan insanlar, epistemik süreçlerin güvenilirliğini sorgulamaktan vazgeçebilirler. Güç de bu sorgulamayı bırakmayı sağlayan etkenlerden biridir.

Siyasî baskı ile kişisel hırsın biraraya gelmesi, Türkiye’de ezoterik bir yeniçağ tarikatının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dinî yaşantı üzerindeki baskı, Gülenistlerin kendini gizleme, yalan söyleme, dinî hükümleri örgütün beklentilerine göre dönüştürme (Gülen’in kurumlara zekât verilebilir fetvası gibi), komitacılık yapma, bağışlanan kurbanları kesmeme, devlet kademelerine hile yoluyla yerleşme gibi aslında açıkça herkesin gözü önünde olan olayların tasvip edilmemesine rağmen anlayışla karşılanmasına yol açtı. Ezoterik gruplar en çok da bu baskıların meyana getirdiği travmaları istismar etmişlerdir.

Gülenist hareket, 28 Şubat sürecinden zaferle çıkmıştır. Baskı, dindar insanları toplumda etkisiz hale getirip mağdur ederken ezoterik yollar seçmiş olan Gülenist hareket, geliştirdiği özel korunma ve gelişme stratejileri ile sürecin tek kazananı olmuş, hatta 28 Şubatla birlikte daha güçlü bir uluslararası aktöre dönüşmüştür. Gülenistlere gizliliği, meşru hayat tarzları üzerindeki baskılar öğretmiştir. Türkiye’deki bürokratik vesayet ile kamunun şeffaf ve etkin çalışmaması gibi önemli iki eksikliğin biraraya gelmesi, demokratik değerlerin ve dolayısıyla temel özgürlüklerin gelişmesini engellemiş,¹² bu da dinî gruplar üzerindeki sivil denetimin engellenmesine yol açmış, baskı

12 Buğra Kalkan (2016), "The Role of the Economic Rents in the Political Transformation of Turkey after the 1980s", *Eurasian Journal of Social Sciences*, 4(3), 2016, s. 1-13.

ezoterizmi birçok açıdan olduğu gibi epistemolojik açıdan da mazur göstermiştir.

Güç, merhamet gibi epistemik olmayan unsurların, bilgi olmayana bilgi gibi gösterme; teknik ifadeyle gerekçelendirici etkileri vardır. Ezoterik gerekçelendirme diyebileceğimiz bu anlayış, geçerliliğini bizzat örgütün güçlü şekilde varlığından almıştır. Gülenist hareket hiyerarşik yapılanması, özel kendini koruma stratejisi ve gerçekçi olmayan üstün bir amacı olan ezoterik bir örgüte dönüşmüştür. Deccal, Mesih ve Mehdi gibi kurumsal dinler içinde kendine her zaman yer bulabilmiş ama baskılanmış olan ezoterik unsurların tamamı, Gülenist harekette vardır. Bunların yanında Gülenistler, ezoterik grupların bilgi süreçlerini de sürekli kullanmışlardır.

Gülenizm, bir rüya hareketidir. Örgütün bütün bilgi kaynağı, Fethullah Gülen'in gördüğü rüyalarıdır. Fethullah Gülen, sürekli rüya görüyor, örgüt mensuplarına talimatlarını rüyasında gördüğü peygamberin dilinden aktarıyor, zaman zaman Allah'la görüşüyor, ahir zamanda gelecek olan Mehdi ya da Mesih olduğunu ileri sürüyor; bunu temellendirmek için birtakım işaretlemler inşa ediyor. Örneğin Gülen, doğum tarihini çevresindeki insanlara 10 ve 11 Kasım 1938 olarak veriyor ve bunu (Atatürk'ü kastederek) Deccal'in ölüm tarihi ve Mesih'in geliş tarihi olarak imalı bir şekilde ifade ediyor. Bu, açık bir ezoterik gerekçelendirme biçimidir.

Bu rüyalarda Gülen'in dinsel pozisyonu ya peygambere eşit ya da ondan üstündür. Örneğin meşhur gazete aboneliği rüyalarında Gülen, sürekli oturur ama peygamber ayaktadır. Bu rüyalarda peygamberin, sürekli Zaman gazetesi ve Sızıntı dergisi aboneliği meseleleriyle ilgilendiği görülür. Kurban bayramına yakın zamanda da kurban derisiyle. Aslında çok saçma olan bu kurguları kabul edilebilir kılan şey, grup üyelerinin aynı şeyleri defalarca tekrar etmesi, bu rüyaların Cuma sohbetlerinde bütün Türkiye'de aynı saatte anlatılıyor olması, karizmatik bir liderden gelmesi, din ve eğitim vurgusu gibi gerekçeleyicilerdir. Bir grup tarafından tekrarlanan, ikna edici bir yönü vardır. Ezoterik gerekçelendirme, bu yönüme başvurur.

Ancak bunlar, insanın sıradan bilgi edinme süreçlerine uygun değildir. Bilgide tanıklık bir bilgi kaynağıdır. Örneğin bizler dünyanın yuvarlak olduğunu tanıklıkla biliriz. Ancak bir kişinin sürekli rüyalarda dinsel mesajlar görmesi ve bu rüyaların tamamen gerçeklik olarak kabul edilmesi, bu tanıklıkları epistemolojik açıdan geçersiz yapar. Çünkü epistemik kaynaklardan gelen verileri kontrol eden zihin süreçleri vardır. Bunlardan en önemlisi, akla uygunluktur. Bununla kastedilen birçok unsur olsa da en önemlisi, inançla olgu arasında illiyete dayalı bir ilişki kurulmuş olmasıdır ki bu koşul, rüyala-

ra uygulanabilir değildir. Ayrıca hiçbir kaynağın akıl ilkeleriyle çelişmemesi gerekir. Oysa Gülen'in, doğumundan önceki olaylara şahitlik ettiğini anlatan vaazları vardır. Ayrıca şehir girişlerine yapılan kapıların büyülüğü olduğu ve altından geçenlerin bu büyüünün etkisinde kaldığı türünden iddialar, örgüt içinde yaygındır ve rasyonel temelleri yoktur.

Ezoretikler bazen neden-sonuç bağlantısının kurulduğunu ileri sürmektedirler ama bu bağlantı şekli, normal, objektif, sağduyusal değildir, özel bir yöntemle yapılmaktadır. Bu nedenle bu tür gerekçelendirmeler, sahip oldukları kendilerine özgü ve sembolik özellikler bakımından epistemik, deontolojik, duygusal ya da ahlâkî gerekçelendirmeler arasında yer almazlar. Bu nedenle bunlara ezoterik gerekçelendirme denilebilir ve bunun, sosyal gerekçelendirme diye bilinen yöntemin ölçütlerine göre değerlendirilmesi gerekir ki bu ölçütlere uygun olmadığı açıktır, çünkü sosyal gerekçelendirmeler, asgari epistemik gerekçelendirme koşullarını şart koşarlar.

Rasyonellik, mantık kurallarına uygunluk ve illiyete dayanmanın yanı sıra bilginin izlenebilir süreçlere dayanması, herkese açık ve erişilebilir olması gerekir. Ezoterik gruplar, bunu yapıyormuş görünmek için bilimsel verilere çok önem verdiklerini göstermek isterler; bilimin otoritesiyle epistemik yetersizliği gidermeye çalışırlar, ancak kullandıkları daha çok sahte bilimdir. Ezoterik iddialarla bilimsel veriler birbirine yaklaştırılarak sunulur.

Yine ezoterik hareketler, dinlerin içinde daha kolay yaşama ve meşruiyet kazanma imkânı bulurlar; metafizik kaygılara rasyonel ve illiyete dayalı cevaplar üreten teolojinin/ilahiyatın meşruiyetini ve entellektüel gücünü kullanarak ezoterik iddialarına yer açarlar.

Ezoterik epistemoloji rasyonel temellere sahip değildir. İnsanın normal bilgi edinme süreçleri dışındaki deneyimlerine değer verilebilir ancak bunların asgari epistemik süreçlerle çelişmemesi gerekir. Bu, ezoterizmi mistik olandan ayıran en önemli ölçüttür.

Kaynakça

- Aristoteles, *Metafizik*, çeviren: Ahmet Arslan, Ankara: Sosyal Yayınları.
- Audi, Robert (2002), "The Sources of Knowledge", *The Oxford Handbook of Epistemology*, edit.: Paul Moser, Oxford: Oxford Handbook of Epistemology.
- Faivre, Antoine (1994), *Access to Western Esotericism*, New York: State University of New York.
- Hanegraaff, Wouter J. (1996), *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, Leiden, New York: Brill.

- Hanegraaff, Wouter J. (2012), *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Heywood, Andrew (2016), *Siyasi İdeolojiler*, Ankara: Adres Yayınları.
- Kalkan, Buğra (2016), "The Role of the Economic Rents in the Political Transformation of Turkey after the 1980s", *Eurasian Journal of Social Sciences*, 4(3), 2016, s. 1-13.
- Kindi (2014), "Sonluluğa Dair Aksiyomların İzahı", *Felsefe Metinleri*, editör: Mahmut Kaya.
- Phillips, D. Z. (1988), *Faith after Foundationalism*, London: New York: Routledge.
- Szonyi György E. (2006), "Esotericism", *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, editör: Hanegraaff Wouter J., Leiden: Brill NV.